

A Methodological Critique of the Book "*Discourse of the Left in Iran (Qajar and Pahlavi Period)*"

Zahra Rajae^{*}, Nader Shayganfar^{}**

Gholamreza Maroof^{*}**

Abstract

This article critically analyzes the book "*Discourse of the Left in Iran*". This book is a four-chapter book structured chronologically and causally as follows: 1) The Foundations of Left Discourse, 2) The Influence of Socialist Ideas, 3) The Rise of Communism in Iran, and 4) Arani and a New Chapter in Left Discourse. The article examines the articulation of left discourse in Iran based on the extent to which discursive elements are employed in the analysis of contemporary Iranian social history. By posing four key questions, it evaluates the methodological similarities and differences of this book concerning various historiographical approaches, including modern, social, political history, and discourse analysis. The findings indicate that the methodological heterogeneity of the book has affected its methodological coherence. Consequently, the text oscillates between traditional and modern historiography. Despite the book's title suggesting an engagement with critical discourse analysis, it at times aligns with social history and at other times with political history.

^{*} PhD Candidate of Art Research at Isfahan Art University, Esfahan, Iran (Corresponding Author),
zhrrajae@gmail.com

^{**} Associate Professor of Art Research, Department of Isfahan Art University, Isfahan, Iran,
n.shayganfar@aii.ac.ir

^{***} PhD in Art Research, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran, gh.marooof@gmail.com

Date received: 03/01/2025, Date of acceptance: 22/04/2025

Keywords: Left Discourse, Iranian Left, Social History, Political History, New Political History.

Extended abstract

The book "Discourse of the Left in Iran (Qajar and Pahlavi Period)", in four chapters, citing the available documents, defines how the Left movement of Iran was formed in opposition to feudalism and not capitalism. The author of the book considers Iran's Left discourse as a follower of the two Left schools of Russia and Western Europe, which have been modified from time to time and used differently due to their incompatibility with Iran's culture and politics. He considers political strangulation, migration of dissidents, migration of workers, economic incapacity, creation of space for the emergence of foreign intellectual currents, attention to modern education, and sending students to Russia and Western Europe to be among the factors influencing the Iranization of Left thought. The author of the book is trying to explain the Iranian left movement as an imported movement and discourse concerning Marxism, Communism, and the Russian Revolution that transforms depending on the intensity of influence of foreign factors. Today, referring to many studies about writing history in a new way and the topic of problematization, it is clear that all phenomena have a history, and at a certain point in time, due to demographic, social, and economic changes, they became a problem and are worth studying. On the other hand, history has become more controversial, questioning, and self-measuring, and it is not compatible with the assumption of knowing and believing in the truth or a unique history. Therefore, how the Left discourse emerges, or in other words, the zero moment of a discourse, is one of the fundamental topics of discourse analysis and a way of avoiding the narrative description of history. It means that if we understand the Left discourse as an imported current or even in historical continuity with previous uprisings, such as Khorramdinan, what becomes problematic is the history of rulers and governments, which is far from the critical method and discourse analysis. In narrative and holistic history, the multitude of events, resulting forces, procedures, and techniques of power and resistance are neglected, and taking phenomena for granted in the context of history due to not paying attention to how power is exercised causes a failure to understand how the concepts and strategies leading to the formation of the new regime of truth and the lack of cultural continuity of the phenomenon are constructed. At this point, social-political historiography in Iran needs to be revised

and is facing many theoretical challenges because epistemological and methodological critical reflections in the form of stable criticism and evaluation have not been considered very seriously. Despite its successes in this field and paving the way for introspective theorizing about the movement and Left parties of Iran, this book has shortcomings, the most important of which is methodological disorder. This article examines the historical-scientific formulation of the book concerning modern and traditional history, social history, political history, and discourse analysis with four questions. The first question is: Is this research among modern or traditional historiography? The results of the research answer the first question as follows: although the term Discourse, arising from the critical paradigm creates the expectation of critical reading and modern historiography of the book in the reader, the author has chosen the traditional historiography method, which is the result of a series of causal relationships considering the present as an inevitable consequence of the past. The historian periodizes the past from the perspective of the present and explains the logic of historical developments. The second question is: Can the book be placed in the category of social historiography? The answer is as follows: the temporality of the text of the book is inextricably linked with history and the historical method, and cultural events are attached to their time and have a historical nature. Therefore, it seems that this writing is included in the category of conventional social historiography; but since the role of the people in all three areas of the relationship between the people and the people, the people with the government, and the people with their material and spiritual environment are ignored or weakly presented; it is not the life history of ordinary people and cannot be social historiography. In the third question, the relationship between the book and political historiography is examined. According to the definitions of traditional and new political history, the results indicate that: since it does not deal only with those in power and political issues; it cannot be a traditional political historiography, and because populations and groups outside of power and people's interactions with political power are not the priority of this book, and events, institutions and associations are examined in the shadow of major events and not in the space of discourse; it cannot be a new political history. In the end, in response to the fact that simply using the term discourse in the title and the word power in the text, is the research considered as discourse analysis? It should be said that regardless of whether the method of discourse analysis is constructivist, role-oriented, or critical, the audience expects to encounter a terminological text that examines the elements

of discourse, such as propositions, subjects, institutions, and technologies, rather than the narrative and chronology aspect or the report-like sequence of events. The word discourse is used in this book without considering its theoretical foundations, and does not refer to any of the most important components of discourse (disruption, historical reversal, power, knowledge, power-knowledge network, resistance, problematization), and the critical aspect of analyzing a discourse has been neglected. It can be said that, according to the classification of information and the way of presenting the content in this book, perhaps the title of the book justifies the presence of multiple historical methods in the text.

Bibliography

- Ahmadi, Mohammad Ali (2017), *Left Discourse in Qajar and First Pahlavi Iran*, Tehran: ghoghnoos.
- Azmoudeh, Mohsen and Tofigh, Ebrahim (1402), in the context of presenting our present (Iranian historiography from a sociological perspective), *Mardomnameh*, pp. 174-162.
- Akbari, Nima (2016), political, social and cultural aspects of the history of Iranian people; Review and criticism of the book *Political, Social and Cultural History of Iran*, *Naghde Ketab, Social Sciences*, 4th, No. 13.
- Behrouz, Maziar (2013), *Idealist rebels (failure of the Left in Iran)*, Tehran: Ghoghnoos.
- Behrouz, Maziar (2014), *reflections on the history of idealistic rebels in Iran, (collection of articles and interviews)*, Tehran: Akhtaran.
- Tajdari, Alireza and Saraei, Hassan (1389), *Early Left discourse in Iran; Global Thoughts in the Iranian Context*, *Cultural Studies Society: Research Center for Humanities and Cultural Studies*, Year 1, Vol. 2, pp. 7-23.
- Hasanifar, AbdulRahman (2013), a methodical introduction to how to investigate the political issue in the historical sources of Iran, *Historical Essays, Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, 5th year, Vol. 1, pp. 89-65.
- Hasanifar, Abdul Rahman (2016), *New Political History as a Method, Social and Economic History Research Paper*, *Research Institute of Humanities and Cultural Studies*, Year 6, Vol. 2, pp. 71-51.
- Hasanifar, Abdul Rahman (2016), *Analyzing the introduction of political history and presenting a conceptual and theoretical framework for the research of political history*, *Historical Essays*, Year 8, Vol. 2 (b), pp. 223-244.
- Hosseinzadeh, Mohammad Ali (2013), *Discourse Theory and Political Analysis*, *Journal of Political Sciences of Bagherololoum University (AS)*, Vol. 28, pp. 181-212.
- Khosropanah, Mohammad Hossein (2018), *Reflections and evaluations of a failure, Goftegoo*, Vol. 83, pp. 33-56.

109 Abstract

- Zabih, Sepehr (1958) , The History of Communist Movement in Iran, Translated by Mohammad Rafiee Mehrabadi, Twhran: Ataei Publishing institue.
- Rose, Jillian (2014), method and methodology of image analysis, translated by Seyyed Jamaluddin Akbarzadeh Jahormi, Tehran: Research Institute of Culture, Art and Communication, Center for Research and Evaluation of Opinions in Broadcasting.
- Rahmani, Toraj (2013), an introduction to the interaction of history and politics; Towards interdisciplinary knowledge, Journal of Interdisciplinary Studies in Human Sciences, 6th Volume, Vol. 3, pp. 53-57.
- Razavi, Seyyed Abufazl and Rahnama (Hasan-Vand), Shahram (2016), the essence, origin and emergence of social history, Islamic History, Vol. 69, pp. 84-59.
- Sadeghi, Seyyed Shamsuddin and Mohammadi, Saman, (2014), The Left Stream of Intellectual Dialectic and Islamic Revolution of Iran, Islamic Revolution Research, Year 4, Vol. 15, pp. 147-167.
- Sutermeister, Paul (2008) , History as Narrative, Translated by Habibohhah Esmaeli, Book of the Month of History and Geography, No. 24, pp. 4 -7.
- Abdalmohammadi, Mohammad Ali (2019), Genealogy of National Art Discourse as a Form of Power-Knowledge in Contemporary Visual Culture (2010-2015), Master's Thesis, Isfahan University of Art, Faculty of Art and Entrepreneurship, Art Research Department.
- Kermani, Mohsen and Delavari, Abolfazl (2015), from ideology to discourse; Subject, Power and Truth, Social Science, Year 26, No. 74.
- Mousapour, Ibrahim (2006), Social history as a new approach to historical studies, Islamic history and civilization, year 3, vol. 6, pp. 155-141.
- Nateghi, Farjad and Tofiq, Ibrahim (2012), Genealogy of Intellectuals in the Constitutional History of Iran 1305-1285, Iranian Journal of Social Studies, Volume 7, Vol. 4, pp. 160-186.
- Hashemi, Iman (1402), interview about Left discourse, March 1402.
- Howarth, D. Noarval, A and Stavarakakis, G (2000), Discours theory and political analysis (Manchester university prss, P: 15).
- Jurgensen, M and Philips (2002), Discourse analysis (London: sage publications)
- Gramsci, Assessment of leading Political Philosophers (2002) Routledge
- Nead, Lynda (1988), Myths of Sexua lity: Representations of women in Victorian Britania, Oxford: Basil Blacksell.
- Pedersen, Susan, what is political history now? In David Cannadine (od), what is History Now? (Basingstoke, 2002) p 36-56.
- Routledge.,Smith, Anna Marie (1998), Laclau and Mouffe

نقد روش‌شناختی کتاب گفتمان چپ در ایران (دوره قاجار و پهلوی اول)

زهرارجایی*

نادر شایگان‌فر**، غلامرضا معروف***

چکیده

این مقاله کتاب گفتمان چپ در ایران را به شیوه‌ی انتقادی مورد تحلیل قرار می‌دهد، کتاب چهار فصل دارد که براساس تقدم، تأخر رویدادها و سلسله‌ای از روابط علت و معلولی چنین فصل‌بندی شده است: ۱- بسترهای گفتمان چپ ۲- نفوذ اندیشه‌های سوسیالیستی ۳- برآمدن کمونیسم در ایران ۴- ارانی و فصل جدید گفتمان چپ. این مقاله مفصل‌بندی گفتمان چپ در ایران را به اعتبار میزان به کارگیری عناصر گفتمانی در تحلیل تاریخ اجتماعی ایران معاصر مورد خوائش قرار داده و با طرح چهار پرسش شباهت‌ها و تفاوت‌های روش‌شناختی این کتاب را با انواع تاریخ‌نگاری‌های، مدرن، اجتماعی، سیاسی و تحلیل گفتمان می‌سنجد. نتیجه آن که تشتت روش‌شناختی کتاب انسجام متدولوژیک کتاب را تحت تأثیر قرار داده به طوری که متن کار گاهی از جنس تاریخ‌نگاری سنتی و گاهی مدرن است و با وجود آن که عنوان کتاب توقع مواجهه با یک پژوهش انتقادی گفتمانی را ایجاد می‌کند؛ گاه به تاریخ اجتماعی و گاه به تاریخ سیاسی پهلوی می‌زند.

کلیدواژه‌ها: گفتمان چپ، چپ‌گرایی، چپ ایرانی، تاریخ اجتماعی، تاریخ سیاسی، تاریخ سیاسی جدید.

* دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)،

zhrrajae@gmail.com

** دانشیار گروه دکتری پژوهش هنر، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران، n.shayganfar@au.ac.ir

*** دکترای پژوهش هنر، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران، gh.maroofof@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲

۱. مقدمه و بیان مسأله

در تاریخ روایی (narrative History)^۱ ریشه اصطلاح چپ‌گرایی به انقلاب فرانسه (۱۷۹۹-۱۷۸۹) باز می‌گردد. تفاوت بین راست و چپ البته در طی زمان تغییر یافت. کتاب «گفتمان چپ در ایران (دوره قاجار تا پهلوی اول)» نوشته‌ی محمدعلی احمدی نیز در باب گفتمان چپ چنین ادعایی دارد که: در ابتدای قرن بیستم، تعبیر چپ برای تعدادی از جنبش‌های انقلابی، به خصوص سوسیالیسم و کمونیسم به کار برده شد. در سال ۱۹۱۷ اولین انقلاب کمونیستی جهان در روسیه منجر به آغاز روندی از تحول جهان در مسیر استقرار سوسیالیسم شد. جنبش و گفتمان چپ در ایران در تقابل با فئودالیسم و حمایت از کارگران بخش غیر صنعتی شکل گرفت. جنبش‌های ضدفئودالی در طی قرون توسط مزدکیان، خرم‌دینان، شیعیان و غیره تجربه شده بود. بنابراین جنبش جدید در امتداد گذشته‌ی تاریخی خود و با اتکاء به اندیشه‌ی مدرن غرب شکل گرفت. تفکرات مارکس زمینه‌ساز مکتبی جهانی شده و ورود اندیشه‌های مدرن از جمله اندیشه‌ی چپ در دوره‌ی قاجار در پی برخورد ایرانیان با دنیای غرب رخ داد. اندیشه‌ی چپ ابتدا تحت‌تأثیر روسیه به ایران نفوذ کرد و پس از ورود در قالب اهداف تشکیلاتی و سازمانی بروز یافت. ظهور «تقی ارانی» فصل جدیدی در نوع جریان چپ کشور بود با آغاز دهه‌ی ۲۰ شمسی جریان چپ فعالیت‌های حزبی جدیدی را تجربه کرد و با طی کردن فراز و فرود بسیار - از جمله غیر قانونی اعلام شدن حزب توده - به نیروی مهم سیاسی تبدیل شد. اما با کودتای ۲۸ مرداد ۳۲ دچار افول شد و به مشی مسلحانه انجامید. گفتمان چپ در تاریخ فرهنگی و سیاسی ایران جزو جریان‌های گفتمان‌پرور و فرهنگ‌ساز بوده است که در دوره‌های تاریخی مختلف دچار دگردیسی شده است (احمدی، ۱۳۹۶: ۹-۱۳).

آنچه در پژوهش‌های انجام شده در حوزه‌ی جنبش چپ ایران مسلم است؛ این است که دانش موجود از گفتمان چپ در واقع تجسد مفاهیم است و مبتنی است بر باورهای مشترک چپ‌گرایان و روندها و تاریخی که دولت نوشته است. اما در تحلیل گفتمان چپ آنچه اهمیت می‌یابد چگونگی تبدیل شدن چپ و چپ‌گرایی به یک رژیم حقیقت و تاریخی است و چنانچه صرفاً به مثابه محصولی وارداتی وابسته به سیاست خارجی و یا در نسبت با رویه‌های دولت و حکومت فهم شود، آنچه پروبلماتیک می‌شود، دولت‌ها و حکومت‌ها هستند.^۲ حال آنکه هدف از پژوهش‌هایی همچون این مقاله، علاوه بر نقد تاریخ، نه سمت و سو دادن به مطالعه‌ی تاریخ برآمدن رویه‌های دولت در مقام کارگزار بلکه

پرسش از نفس چپ‌گرایی است و تمرکز بر تلاقی نیروها و فضای تاریخی گفتمان است که در آن نسبت عاملان دیده نمی‌شود بلکه بر عناصر گفتمان در نسبت با وضعیت عینی و چگونگی برساخت ابژه‌ها، سوژه‌ها و حقیقت تمرکز دارد.

تحلیل و نقد گفتمان چپ همچنان از عرصه‌هایی است که کمتر بدان پرداخته شده است و کتاب *گفتمان چپ در ایران* (دوره‌ی قاجار و پهلوی اول) نوشته‌ی محمدعلی احمدی (۱۳۹۷) از جمله منابع نسبتاً نوین برای مطالعه‌ی جنبش‌های معاصر ایران است. تألیفاتی که به چنین صراحتی، در قالب گفتمان سیاسی به جریان چپ پرداخته‌اند اندک شمارند.

۲. پیشینه پژوهش

بیشتر مطالعات و تألیفات در حوزه‌ی اندیشه‌ی چپ‌گرا در ایران محدود به جریان‌شناسی احزاب و شناسایی چهره‌های سرشناس بوده، پژوهشگران ایرانی در بازه‌ی زمانی نه‌چندان دور درصدد تألیف کتب و مقالاتی در حوزه‌ی شکل‌گیری جریان‌های موسوم به گفتمان چپ برآمدند تا مباحث نظری پیرامون آن را غنا بخشند و از رویدادها و نیروهای گفتمان‌ساز مغفول و فراموش‌شده‌ی این گفتمان پرده بردارند. از مهم‌ترین آثار در حوزه‌ی گفتمان چپ می‌توان به پژوهش‌های زیر اشاره کرد: کتاب «شورشیان آرمان‌خواه (ناکامی چپ در ایران)»: کتاب شورشیان آرمان‌خواه نوشته‌ی مازیار بهروز، (۱۳۹۳) که به شکل گزارشی مستند بازه زمانی کودتای ۲۸ مرداد تا نیمه‌ی دوم دهه‌ی شصت را توصیف می‌کند و علل ناکامی گفتمان چپ در ایران را مورد تحلیل قرار می‌دهد؛ فراخور نیاز جامعه‌ی علمی ایران این کتاب چنان مورد تأمل قرار گرفت که بهروز (۱۳۹۴) مجدداً برای روشن شدن زاویه‌های پنهان موضوع مجموعه مقالات و مصاحبه‌هایی را در کتاب دیگری با عنوان «تأملاتی پیرامون تاریخ شورشیان آرمان‌خواه در ایران» تألیف کرد. علیرضا تاجداری و حسن سربابی (۱۳۸۹) در مقاله‌ی «گفتمان چپ اولیه در ایران: اندیشه‌های جهانی در بستر ایرانی» به بررسی محتوا و ویژگی‌های اصلی گفتمان چپ در متون گروه‌های سوسیالیستی و مارکسیستی اولیه مثل اجتماع‌یون عامیون و حزب دموکرات ایران در انقلاب مشروطه، پرداخته‌اند تا عناصر مورد تأکید گفتمان چپ را معرفی کند. سید شمس‌الدین صادقی و سامان محمدی (۱۳۹۴) در مقاله‌ی «جریان چپ، دیالکتیک روشنفکری و انقلاب اسلامی ایران» بر این پرسش که چرا جریان چپ به‌رغم حضور طولانی در عرصه‌ی سیاسی

نتوانست به گفتمانی غالب در انقلاب ۵۷ تبدیل شود تمرکز داشته‌اند. محمدحسین خسرو پناه (۱۳۹۸) در مقاله‌ی «بازتاب‌ها و ارزیابی‌های یک شکست» به شرح چگونگی فروپاشی فرقه‌ی دموکرات آذربایجان می‌پردازد. مطالعات تاریخ اجتماعی و تاریخ سیاسی جدید یا به تعبیری تاریخ‌نگاری مدرن در ایران هنوز محدود است. منابع موجود همچنان جنبه‌ی روایی و خطی و غیرانتقادی دارد. کتاب «گفتمان چپ در ایران (دوره‌ی قاجار و پهلوی اول)» با وجود نقدهایی که بر آن وارد است؛ از جمله منابعی است که علی‌رغم تبعیت از شیوه‌ی تاریخ‌نویسی متعارف، شرایط امکان فراوری از «رویدادنویسی» به «روایت‌گری» در آن فراهم شده است (حسنی‌فر، ۱۳۹۶: ب: ۲۳۷). از دیگر آثار معروف مربوط به تاریخ جریان چپ در ایران کتاب «تاریخ جنبش کمونیستی در ایران» اثر پروفیسور سپهرذبیح (۱۳۶۴) عضو هیئت علمی دانشگاه برکلی است که به زبان انگلیسی نگاشته شده و آقای محمد رفیعی مهرآبادی آن را به فارسی ترجمه کرده است. تاریخ جنبش کمونیستی در ایران از زمان قیام مشروطه تا اواخر سلطنت محمدرضا پهلوی موضوع این کتاب است و دوران وسیعی از تاریخ جریان چپ در ایران را در بر می‌گیرد.

اما کتاب‌ها یا مقالاتی که به وضوح به نقد کتب گفتمان چپ بپردازد بسیار اندک و انگشت شمارند از آن جمله مقاله‌ی «نقد چپ از ادعا تا واقعیت» نوشته‌ی محمود طوقی (۱۳۹۹) است که به نقد دیدگاه‌های سید جواد طباطبایی درباره‌ی تاریخ‌نگاری چپ می‌پردازد و ادعای او درباره‌ی «اشغال تبریز توسط فرقه‌ی دموکرات» را با استناد به اسناد تاریخی رد می‌کند. بیشتر متون انتقادی در حوزه‌ی گفتمان چپ، اندیشه‌ها و آرای چپ‌گرایانه را مورد نقد قرار می‌دهد تا مکاتبات پیرامون آن را.

۳. روش پژوهش

مقاله‌ی تحلیلی - انتقادی حاضر، مفصل‌بندی کتاب گفتمان چپ در ایران را به اعتبار میزان به‌کارگیری عناصر گفتمانی در تحلیل تاریخ اجتماعی ایران معاصر مورد خوانش و تحلیل انتقادی قرار می‌دهد و تقابل وجهه‌ی تاریخی - علمی این کتاب را با مواضع تاریخ‌مدرن، تاریخ اجتماعی و تاریخ سیاسی و تحلیل گفتمان می‌سنجد و با طرح چهار پرسش وجوه افتراق و اشتراک این کتاب را با تاریخ‌نگاری مدرن، تاریخ‌نگاری اجتماعی، تاریخ‌نگاری سیاسی و تحلیل گفتمان مورد تحلیل قرار می‌دهد و نسبت گفتمان با تاریخ را در این کتاب می‌سنجد.

۴. معرفی کتاب

۱.۴ معرفی ساختار کتاب

کتاب *گفتمان چپ در ایران* (دوره‌ی قاجار و پهلوی)، تألیف محمدعلی احمدی به دنبال بررسی چگونگی شکل‌گیری *گفتمان چپ* براساس رجوع به اسناد دست اول و مرتبط سال ۱۳۹۷ در ۴۰۶ صفحه به همت چاپ و نشر ققنوس منتشر شد. کتاب شامل یک مقدمه، چهار فصل و یک نتیجه‌گیری است و ضمایمی شامل چند برگ سند و مرامنامه‌ی فرقه‌ی سوسیالیست در ایران ۱۲۹۹ ه.ش دارد.

در نگاه اول به فهرست کتاب *گفتمان اولیه چپ ایران* پیش از ورود به زیربخش‌های هر فصل، رشته‌ای از روابط علی که از منطقی معین براساس تقدم و تأخر تاریخی رویدادها تبعیت می‌کند، به چشم می‌آید. نویسنده‌ی کتاب به‌وضوح گذشته‌ی اندیشه‌ی چپ را چنین دوره‌بندی کرده است:

۱. بسترهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره‌ی قاجار و پهلوی اول

۲. نفوذ اندیشه‌های سوسیالیستی به ایران و شکل‌گیری سوسیال دموکراتیک

۳. برآمدن کمونیسم در ایران و سیر تحول *گفتمان حزب کمونیست*

۴. ارانی و فصل جدید در *گفتمان چپ ایران*

هریک از فصل‌های چهارگانه بخش‌هایی دارد که تحت عنوان معرفی محتوای کتاب بدان پرداخته می‌شود.

۲.۴ معرفی محتوای کتاب

فصل اول کتاب با ذکر دلایل واپس‌ماندگی سیاسی ایران از عهد صفویه (قرن دهم ه.ش) آغاز شده و به معرفی اجمالی سوژه‌های حاضر در ساختار قدرت یعنی درباریان، زنان، ایلات و قبایل و روحانیون بسنده کرده و به چگونگی نفوذ آنان در عرصه‌ی سیاسی اشاره دارد. مؤلف در این فصل اوج و افول واپس‌ماندگی را شرح می‌دهد و راه‌های برون‌رفت از واپس‌ماندگی را طرح می‌کند. آنگاه با اشاره به پس‌زمینه‌های انقلاب مشروطه و رویدادهای پس‌از آن کودتای اسفند ۱۲۹۹ و ظهور رضاخان را به‌عنوان نقطه عطفی برای خروج از بحران سیاسی شکل‌گرفته در دوران قاجار معرفی می‌کند و توضیح می‌دهد چگونه قدرت

پادشاه صرف ایجاد انقیاد در فضای سیاسی می‌شود تا هرج و مرج ناشی از عصیان رقبای میان برود. بخش دوم از فصل اول با نگاهی به دگرگونی‌های اجتماعی ایران در سده‌های سیزدهم و چهاردهم صورت‌بندی جدید جامعه‌ی مدنی ایران را به تصویر می‌کشد و چگونگی رشد و تحول کیفی جامعه در امتداد تحول کمی، شکل‌گیری قشر روشنفکر و تبدیل آن به طبقه‌ی اجتماعی، دلایل دوام حکومت صدساله‌ی قاجار و زمینه‌های شکل‌گیری سوژه‌ی جدید و مطالباتش برای ایجاد تشکلهای و نهادها توصیف می‌کند. در بخش سوم از فصل اول عوامل تسریع‌کننده‌ی انقلاب مشروطه برشمرد می‌شود که مهم‌ترین آنان عبارت‌اند از: نارضایتی اقشار مختلف از شرایط اقتصادی، به دلایل بی‌شماری از جمله رشد بوروکراسی، فقدان حکومت مقتدر مرکزی، فروپاشی اقتصاد سنتی، ایجاد زمینه‌های وابستگی اقتصاد ایران به اقتصاد خارجی و عدم توازن در تجارت خارجی، واگذاری امتیاز به دول اروپایی. در این بخش شروع و پایان جنگ جهانی از نقاط عطف تأثیرگذار بر اقتصاد ایران معرفی شده و انقلاب مشروطه رویدادی تلقی شده که بر اقتصاد ایران اثر نداشته اما ظهور رضاخان، اسباب رشد اقتصادی بر پایه‌ی اقدامات دولتی را فراهم می‌کند؛ احداث راه‌آهن سراسری، سرمایه‌گذاری در بخش صنعت، تأسیس بانک ملی و غیره.

فصل دوم را می‌توان دروازه‌ی ورود به مباحث جدی جریان چپ دانست. نویسنده اواخر قرن سیزدهم ه. ش را دوره‌ی ورود سازمان‌ها و گروه‌های سوسیال‌دموکرات به عرصه‌ی سیاست و زمان پایه‌گذاری اندیشه‌ی چپ به شمار می‌آورد در ادامه دلایل و انگیزه‌های مهاجرت به روسیه و قفقاز، چگونگی شکل‌گیری سازمان‌های سوسیالیستی در شهرهای مختلف ایران مطرح می‌شود و افراد برجسته و پیشرو در گروه‌ها و اسناد و مدارک تشکلهای تشریح می‌شود و شیوه‌ی اثرپذیری و الگوبرداری سوسیالیست‌های ایرانی از احزاب سوسیالیست قفقاز توصیف می‌شود. حضور طبقه‌ی روشنفکر و صاحب‌قلم در میان گروه‌ها جلب‌توجه می‌کند. از دیگر نکات قابل‌توجه این فصل، ظهور ادبیات سیاسی سرشار از اصطلاحات سوسیالیستی همچون مجازات، مکافات، عدالت، مساوات، آزادی، برابری و برادری و قوانین سازمانی است که اعضاء را تعریف و محاط می‌کند. در بخش‌های پایانی این فصل، آغاز نفوذ افکار سوسیالیستی در جامعه‌ی ایران و چگونگی گسترش گفتمان سوسیالیستی و مارکسیستی و اندیشه‌های حاکم بر سازمان‌های سوسیال‌دموکرات به تفصیل آمده که از جمله می‌توان به بنیان‌گذاری تشکیلات اقوام مختلف همچون گروه‌های

سوسیال‌دموکرات ارمنی، چگونگی نفوذ آن به ایران و فعالیت آنان در تبریز و گیلان اشاره کرد.

در فصل سوم زمینه‌های ظهور کمونیسم و گفتمان حزب کمونیست به اختصار معرفی شده، وقایع گیلان و نهضت جنگل را در پیوند با جنبش چپ ایران چپ تشریح کرده، اهداف و برنامه‌های لنین در کشورهایی نظیر ایران؛ سیاست‌های شوروی در تعامل با ایران، فرستادن نمایندگان دیپلماتیک، مقابله با انگلستان در حفظ منافع ایرانی روس‌ها، دلایل ائتلاف روسیه با نهضت جنگل و خاص بودن شرایط جنگل به سرکردگی میرزا کوچک خان، که برای هموار کردن مسیر تبلیغات انقلابی شعارهای سوسیالیستی می‌داد بررسی شده، شکل‌گیری حزب عدالت یا حزب کمونیست ایران، علنی شدن فعالیت آن و ترویج تفکرات نیروهای جنگل بیان شده است. سند مرامنامه‌ی حزب کمونیست ایران ارائه شده، به حضور حزب کمونیست ایران در کنگره‌ی ملل شرق و ایجاد شکاف بین جناح‌بندی‌های حزب در خلال این کنگره و اهداف حزب در کنگره‌ی دوم از جمله مشخص کردن موضع حزب نسبت به حکومت رضاشاه و تصویب نظریه‌ی «مطالعات راجع به اوضاع بین‌المللی ایران» که بر مبنای آن وضعیت جامعه‌ی ایران با تکیه بر آرای مارکس تحلیل شده و به این نتیجه رسیده است که چون جامعه‌ی ایران، دوره‌ی تجمع اولیه سرمایه را طی نکرده است هنوز شرایط عمومی برای «ترقی کاپیتالیسم» در آن پدید نیامده است.

فصل چهارم را باید مهم‌ترین فصل دانست زیرا بیش از سایر فصل‌ها با عنوان *گفتمان چپ* تناسب دارد؛ ظهور تقی ارانی فصل تازه‌ای در تاریخ *گفتمان چپ* گشود؛ تشکیل هسته‌ی روشنفکری جدید به صورت علنی باعث نشر مباحث تئوریک این *گفتمان* شد در ادامه جزئیاتی از زندگی تقی ارانی، تحصیلات و گرایش‌های وی و تشکلی موسوم به انجمن ایران آمده به طوری که نشان داده او در نخستین سال‌های اقامت در ایران بر مسائل علمی و نظری متمرکز بوده، بسیاری از آثار چاپ شده در آلمان را تجدید چاپ کرد و برای فعالیت‌های سیاسی‌اش مجله‌ی دنیا را تأسیس کرد. نویسنده اهداف مجله، اعضای اصلی مؤسس، انواع مقالات و شیوه‌ی چاپ و انتشار را شرح داده و بخشی از این فصل را تحت عنوان «*گفتمان دنیا*» به استراتژی‌های حاکم بر مجله، مواضع اعضا، دیدگاه ماتریالیستی مجله، مباحث کلیدی مطرح شده و نمونه‌هایی از مقالات چاپ شده در حوزه‌های مختلف اختصاص داده و در پایان این فصل به شرح شکل‌گیری گروه موسوم به ۵۳ نفر و سرنوشت‌شان پرداخته است.

در فصل پایانی کتاب، که نتیجه‌گیری نامیده شده، طی ۵ صفحه، خلاصه‌ای از اهم مطالب فصل‌های پیشین بازگو شده است. به‌طوری‌که خواننده با مطالعه‌ی این فصل گویی فصل‌های یک تا چهار را مرور کرده است.

۵. تحلیل و نقد کتاب

مهم‌ترین مشکل کتاب مشخص نشدن رویکرد و روش تحلیل آن است به‌طوری‌که گاهی خواننده با تاریخ‌نگاری سنتی و گاهی مدرن روبه‌روست؛ گاهی با تاریخ اجتماعی مواجه می‌شود، گاه سیاسی و مهم‌تر از همه حضور اصطلاح تخصصی گفتمان بر پیشانی کتاب این توقع را ایجاد می‌کند که با متنی انتقادی از جنس نقد و تفسیر روبه‌رو باشیم، متن کتاب از منظر روش‌شناختی و رویکرد، متنی چندگانه و چند چهره است و برای آن‌که این چندگانگی روش‌شناختی آشکار شود ویژگی‌های هریک از این شیوه‌های تاریخ‌نگاری را ذکر و مشابهت‌ها و مغایرت‌های آن طرح می‌شود.

۱.۵ این پژوهش در شمار تاریخ‌نگاری مدرن است یا سنتی؟

از یک منظر، تاریخ‌نگاری می‌تواند در دو گونه‌ی سنتی و مدرن دسته‌بندی شود. تاریخ‌نگاری سنتی ماهیت روایی دارد که صرفاً به موضوع شاهان، جنگ‌ها و روابط دیپلماتیک می‌پردازد و پیامد یک رشته از روابط علی است به‌طوری‌که زمان حال را معلول ناگزیر گذشته می‌داند، تاریخ‌نگار به نحوی حال‌گرایانه گذشته را دوره‌بندی کرده و منطق حاکم بر تحولات تاریخی را شرح می‌دهد در حالی که تاریخ‌نگاری نقادانه فارغ از سلسله روابط علت و معلولی بر هم‌نشینی تصادفی رخدادها تأکید می‌کند (آزموده و توفیق، ۱۴۰۲: ۱۶۳-۱۶۷). که با روش انتقادی‌اش معرفی می‌شود.

بر مبنای این دسته‌بندی دوگانه با وجود آن‌که اصطلاح تخصصی «گفتمان» برآمده از پارادایم انتقادی توقع خوانش انتقادی و تاریخ‌نگاری مدرن را در مخاطب ایجاد می‌کند، نویسنده به‌ظاهر شیوه‌ی تاریخ‌نگاری روایی سنتی را برگزیده است اما گاهی کتاب متناسب با فضای انتقادی روزگار مدرن از فضای تاریخ متعارف فراتر رفته و به حوزه‌ی تاریخ انتقادی - اجتماعی سرک کشیده است.

۲.۵ آیا می‌توان این کتاب را در رده‌ی تاریخ‌نگاری اجتماعی جای داد؟

براساس میزان توجه تاریخ‌نگاران به وجوه اجتماعی حیات انسان، تاریخ‌نگاری اجتماعی به دو دوره تقسیم شده؛ موج نخست تاریخ‌نگاری اجتماعی به عصر روشنگری بازمی‌گردد (رضوی و حسن‌وند، ۱۳۹۶: ۶۳). درحالی‌که موج دوم با تاریخ‌نگاری اروپا به مقابله می‌پرداخت و ماهیت اعتراضی بیشتری داشت؛ مورخان اجتماعی نگاهی ویژه به فرودستان داشتند اما از آنجاکه اطلاعات مربوط به گروه‌های فرودست و مطرود را گروه‌های مسلط و فرادست جمع‌آوری کرده‌اند، اطلاعات درباره‌ی مردمان عادی زیاد نیست و در منابع تاریخی انعکاس قابل‌توجهی ندارد (موسی‌پور، ۱۳۸۶: ۱۵۲). تاریخ اجتماعی، تاریخ منهای حاکمیت است و به آن «تاریخ از پایین» هم گفته می‌شود با پررنگ کردن نقش مردم به‌ویژه گروه‌های فرودست جامعه در پی آن است که نقش جنبش‌های اجتماعی را در فرایند تکوینی جامعه بشناسد و بشناساند (رضوی و حسن‌وند، ۱۳۹۶: ۶۶-۶۷). تاریخ اجتماعی، فارغ از عمق نقد، گاهی می‌تواند گونه‌ای تاریخ انتقادی هم باشد این نقد اگر رویکردی معرفت‌شناختی داشته باشد، به جایگاه تاریخ‌نگار بی‌توجه خواهد بود و در پی آن است، دریابد تا چه اندازه واقعیت به تصویر کشیده شده و اگر رویکردی هستی‌شناسانه داشته باشد روحیه‌ای رادیکال به خود می‌گیرد و تاریخ اجتماعی را به‌مثابه‌ی تاریخ انتقادی برمی‌کورد (آزموده و توفیق، ۱۴۰۲: ۱۶۴).

از آنجاکه زمان‌مندی متن کتاب در پیوندی ناگسستنی با تاریخ و روش تاریخی است و حوادث و رویدادهای فرهنگی چسبیده به زمان خود هستند و از ماهیتی تاریخی برخوردار شده‌اند (رحمانی، ۱۳۹۳: ۵۸ - ۶۱)، به نظر می‌رسد این نوشتار در زمره‌ی تاریخ‌نگاری اجتماعی متعارف جای می‌گیرد؛ اما آنچه به نظر مسلم و بدیهی است این است که کتاب *گفتمان چپ در ایران* تاریخ اجتماعی نیست. نخست به خاطر اینکه تاریخ زندگی مردم عادی نیست و در یک کلام نقش مردم در هر سه حوزه‌ی رابطه‌ی مردم با مردم، مردم با دولت و مردم با زیست‌بوم مادی و معنوی‌شان یا نادیده انگاشته شده یا بسیار کمرنگ است. نگارنده وقایع اجتماعی را هم از دریچه‌ی سیاست بررسی می‌کند و نگاهی از بالا به پایین دارد و هرآن‌چه در شکل‌گیری جنبش‌های اجتماعی رخ می‌دهد را نیز حاصل نقش سیاسی حاکمان هر دوره می‌داند.

۳.۵ آیا کتاب گفتمان چپ، تاریخ سیاسی است؟

احمدی در صفحات آغازین کتاب به حضور گروه‌های مختلف مردم در عرصه‌ی سیاست (روحانیون، زنان، نظامیان) اشاره می‌کند و چگونگی تبدیل قشر روشنفکر به طبقه را شرح می‌دهد (احمدی، ۱۳۹۷: ۲۰ - ۳۰). مفاهیمی همچون نیروهای اجتماعی را به‌طور گذرا و سطحی مطرح می‌کند و از کنار احزاب، گروه‌های سیاسی، روحانیان، نظامیان، روشنفکران نمونه‌وار می‌گذرد، نویسنده در یک زنجیره‌ی روابط علی، به شکل‌گیری گروه‌های مختلف مردم و احوالات آنان، مهاجرت و فعالیت‌شان و تغییر و تحولاتشان در بستری سیاسی، پرداخته است، لذا گاهی این ذهنیت در خواننده شکل می‌گیرد که با تاریخ سیاسی مواجه است. درحالی‌که تاریخ سیاسی روایت، گزارش و تحلیل رویدادها، جنبش‌ها و اعمال رهبران بزرگ سیاسی است که حول مفهوم قدرت سیاسی، سلطه می‌گردد و با تاریخ نظامی و دیپلماتیک در پیوند است. حکومت‌ها را عامل تحولات تاریخی می‌داند و سهمی برای توده‌ی مردم قائل نیست. این در تقابل با تاریخ اجتماعی است (موسی‌پور، ۱۳۸۶: ۱۴۴). تاریخ سیاسی تقریر سوژه‌محور شکل‌گیری دولت مدرن به دست دولت‌مردان است (آزموده و توفیق، ۱۴۰۲: ۱۶۳).

مباحث تاریخ سیاسی نیز خود به دو قسم است. تاریخ سیاسی جدید و تاریخ سیاسی سنتی. تاریخ سیاسی جدید به مثابه‌ی روش، بررسی تاریخ متفاوت از تاریخ سیاسی سنتی است (حسنی‌فر، ۱۳۹۶الف: ۶۹). وقتی کلمه‌ی جدید به تاریخ سیاسی اضافه می‌شود، بدین معناست که تفاوتی در منابع، مفاهیم و روش نگارش تاریخ سیاسی رخ داده است. در تاریخ سیاسی جدید در مقایسه با تاریخ سیاسی سنتی، مباحثی همچون مشروطه شدن حکومت‌ها، اهمیت مشارکت مردم در امر سیاست، شکل‌گیری مجلس‌ها و نظام‌های انتخاباتی، شکل‌گیری احزاب و طبقات اقتصادی، سیاسی مردمی، مطبوعات و عرصه‌های مشارکت سیاسی، اجتماعی و به‌طور کلی مباحث مربوط به تحولات، شیوه تحلیل را متفاوت و دگرگون کرده است. بنابراین در تاریخ سیاسی جدید «امر سیاسی» نمود و معنای دیگری پیدا می‌کند، گسترده‌تر می‌شود و از آنجاکه «تغییر» از مفاهیم مرکزی و مهم قلمرو سیاست است، اینکه چه کسانی در حوزه‌ی «تغییر سیاسی» نقش دارند، ضمن متفاوت شدن معنا و نمود «تغییر» در مطالعات روش‌شناختی تاریخ سیاسی جدید نسبت به تاریخ سنتی، عوامل تغییر هم متفاوت می‌شوند. یعنی طبقات، احزاب و غیره از طریق انتخابات در تاریخ سیاسی

جدید باعث تغییر سیاسی می‌شوند. بنابراین تغییر معنای متفاوتی از معنای پیشین خود که همه‌جانبه و گسترده بوده است؛ پیدا می‌کند (حسنی‌فر، ۱۳۹۶الف: ۵۲).

پرداختن به حاکمان یا افراد رده‌ی بالای حکومت که کشتی دولت را هدایت می‌کنند، به‌نوعی تاریخ سیاسی سنتی است (حسنی‌فر، ۱۳۹۶الف: ۵۳). متون تاریخ سیاسی علی‌رغم سابقه‌ی طولانی نگارش، چارچوب مفهومی و روش‌شناختی به معنای عام آن را ندارد و این بی‌توجهی به تاریخ سیاسی جدید نیز سرایت کرده است (حسنی‌فر، ۱۳۹۶الف: ۵۱). در تاریخ سیاسی سنتی نویسنده به‌هیچ‌وجه بی‌طرف نیست و از ابتدا در مورد آنچه مهم بوده و نبوده دیدگاه معین و روشنی دارد؛ تلاش می‌کند تا رویکرد یکپارچه با دیگری را در صورت ضرورت منافع و اهداف تغییر دهد و از شرح ارتباط بین تغییر اجتماعی و تغییر سیاسی اجتناب می‌کند یا توضیحات محدودی دارد، اما تاریخ سیاسی جدید علی‌رغم فعالیت و مطالعات گسترده‌ی بینارشته‌ای همچنان نگاه پوزیتیویستی دارد و موضوعاتی همچون فرهنگ و افکار سیاسی، سیاست عامه‌پسند و توده‌گرا، نظام‌های حزبی، استراتژی‌های احزاب، اوضاع و احوال زندگی روزمره، رویکردهای مارکسیستی، فمینیستی، زبان‌شناختی، پساساختگرایی و گفتمانی تنها از منظر سیاسی اهمیت می‌یابد و به لحاظ فرهنگی و اجتماعی فاقد اهمیت است. تمرکز مورخان سیاسی جدید از یک‌سو بر ماهیت نظام سیاسی به‌عنوان بیانی از روابط قدرت و از دیگر سو بر فرهنگ و افکار سیاسی است (حسنی‌فر، ۱۳۹۶الف: ۵۵-۶۹) (Pedersen, 2002:40).

درحالی‌که خصلت عمومی تاریخ‌نگاری اجتماعی بیرون کشیدن محذوفین و فراموش‌شدگان است، از تاریخ‌نگاری متعارف یا تاریخ‌نگاری سیاسی به تاریخ‌نگاری نخبه‌گرا، فکرمحور، دولت‌محور یا سیاست بنیاد نیز یاد می‌شود، به اعتبار حضور واقعیت‌های متکثر، زمین زیر پای تاریخ‌نگار نخبه‌گرا به‌شدت لرزان است اما در تقابل با تاریخ‌نگاری نخبه‌گرا، تاریخ سیاسی جدید با سیاست توده‌پسند مطرح می‌شود (آزموده و توفیق، ۱۴۰۲: ۱۶۵-۱۶۷). تأکید تاریخ سیاسی جدید بر افراد است و بر فعالیت سیاسی فردی و هویت تأکید دارد (حسنی‌فر، ۱۳۹۶الف: ۶۴). در شکل‌گیری بسیاری از رویدادها و مناسبات تاریخی سهمی از مردمان عادی وجود دارد به‌طوری‌که گاهی قشر پایین‌دست جامعه نقش اصلی و اساسی را در یک رویداد ایفا می‌کنند؛ درحالی‌که در تاریخ سیاسی نخبه‌گرا، لایه‌ها و اجزای پنهان قدرت سیاسی، نقش مردم در حوزه‌ی سیاست، نگاه و

رویکرد مردم به حوزه‌ی سیاست و قدرت و هدف دولت و قدرت سیاسی تا حدود زیادی در شمار مباحث فراموش شده هستند و کمتر مورد توجه، قرار می‌گیرد.

در باب مقایسه‌ی تاریخ سیاسی جدید و تاریخ اجتماعی می‌توان گفت: در هر دو بحث تاریخ از پایین مطرح می‌شود اما نگاه و زاویه‌ی دید متفاوتی دارند؛ یکی از منظر اجتماعی و فرهنگی بررسی می‌کند و دیگری از منظر منطق قدرت سیاسی و سیاست (حسنی‌فر، ۱۳۹۶ الف: ۶۹). اگر رویکرد کتاب گفتمان اولیه چپ در ایران را تاریخ سیاسی جدید در نظر بگیریم، گرایش بین‌رشته‌ای در دانش تاریخ و دانش سیاست شمرده خواهد شد. گرایی که زیرمجموعه‌ی تاریخ است تا علوم سیاسی یعنی تاریخ سیاسی مقدم می‌شود بر مطالعات علوم سیاسی و اگر کتاب گفتمان چپ در ایران را در زمره‌ی تألیفات تاریخ سیاسی جدید برشماریم درمی‌یابیم مباحثی همچون سیاست توده‌گرا، احوال زندگی مردم عادی و بسترهای فرهنگی در آن مغفول مانده است و مهم‌تر اینکه نگاه مؤلف نگاه تاریخ از پایین نیست، مثلاً زمانی که یک نفر به عنوان مؤسس مطرح می‌شود؛ شرایط حاکم یا وقایع مربوط به حاکم مطرح می‌شود و این بدان معناست که نگرش سستی و کلاسیک در حوزه‌ی تاریخ سیاسی غالب شده است (حسنی‌فر، ۱۳۹۳: ۷۶). این ویژگی در کتاب گفتمان چپ در ایران، بارها مورد اشاره قرار گرفته به طوری که گاهی افراد در نقش مصلح، مؤسس، منجی و غیره معرفی می‌شوند مثلاً احمدی، شخص رضاشاه را بارها به مثابه مؤسس معرفی کرده ایجاد حکومت مرکزی قدرتمند، نظام اداری کارآمد، دگرگون کردن بافت اجتماعی از این جمله است (احمدی، ۱۳۹۷: ۲۳-۳۷) یا به حیدرخان عموآوغلی به عنوان پایه‌گذار شعبه‌ی تهران «اجتماعیون عامیون» نقش محوری داده شده است (همان: ۷۹).

کتاب گفتمان چپ در ایران، از این جهت که به صورت صرف به صاحبان قدرت و مباحث سیاسی نمی‌پردازد؛ نمی‌تواند تاریخ‌نگاری سیاسی سستی باشد همچنین از آنجاکه در متن کتاب نه به صورت انحصاری و فردی به هویت افراد پرداخته شده و نه نخبگان سیاسی و نهادهای کلان حکومتی مدنظر قرار گرفته، نمی‌تواند تاریخ سیاسی نخبه‌گرا قلمداد شود و اما چون به صورت انحصاری به افراد لایه‌ی پایین جامعه و هویت آنان نیز نپرداخته است. کسانی که گاهی مورد بررسی قرار گرفته‌اند (مثلاً رهبران احزاب) معمولاً افرادی از طبقه‌ی عادی هستند که در سطحی بالاتر از سطح عادی جامعه توصیف شده‌اند و نماینده‌ی توده نیستند. بنابراین، کتاب حاضر، با همه‌ی مؤلفه‌هایش تاریخ سیاسی جدید نیز نمی‌تواند باشد

زیرا جمعیت‌ها و گروه‌های خارج از قدرت و تعاملات مردم با قدرت سیاسی نیز در اولویت نیست. نهادهای مدنی، انجمن‌ها و مشروطه‌شدن حکومت، همگی تحت‌تأثیر و در سایه‌ی وقایع و رخداد‌های بزرگ تعریف می‌شوند نه در فضای گفتمانی.

۴.۵ آیا می‌توان صرف به کار بردن اصطلاح *گفتمان* در عنوان و کلمه‌ی قدرت در متن کتاب این پژوهش را *گفتمانی* تلقی کرد؟

تصور و فهم از واقعیت جهان محصول *گفتمان*‌هاست؛ فهم انسان همواره نسبی و *گفتمانی* است و تمامی قلمرو زندگی اجتماعی را در برمی‌گیرد (حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۸۹) (Gramsci, 2002: 139). *گفتمان* شکل ویژه‌ای از زبان است که نهادها، دانش‌ها و سوژه‌هایی را درون خود تولید و منتشر می‌کند (رز، ۱۳۹۴: ۲۵۷). این اصطلاح را فوکو در مورد نظام دانشی به کار می‌برد که با استفاده از قدرت، ذهن‌ها و بدن‌ها را مطیع می‌کند. هر *گفتمان* تنها بخشی از واقعیت، که از دانش *گفتمانی* برآمده را نمایش می‌دهد؛ بر این مبنا هر *گفتمانی* نظامی از دانش را کنار هم قرار می‌دهد تا «رژیم حقیقت» را در ارتباط با مناسبات قدرت شکل دهد. (ناطقی و توفیق، ۱۳۹۲: ۱۶۱). *گفتمان*‌ها نظامی از دانش را کنار هم قرار می‌دهند تا در «رژیم حقیقت» در ارتباط با مناسبات قدرت به مثابه صورت‌بندی تاریخی ساخته شود (همان: ۱۶۱). به نقل از (Nead, 1988: 4). نظریه‌ی *گفتمان* در رهیافتی انتقادی وجه مشترک میان تولید اجتماعی دانش و روابط نابرابر قدرت را توضیح می‌دهد و فهمی از بی‌عدالتی و نابرابری اجتماعی در چرخه‌ی قدرت و دانش را به تصویر می‌کشد (کرمانی و دلاوری، ۱۳۹۵: ۱۱۲). نظریه *گفتمانی* «لاکلا» و «موفه» از نظریه‌ی هژمونی گرامشی، بهره می‌برد و برخی در حوزه‌ی علوم سیاسی آن را از مهم‌ترین نظریه‌ها می‌دانند. بر این مبنا هویت‌های فردی و محلی و انسجام طبقاتی محصول هژمونی^۳ است که هویت‌های ثابت و عینی را درهم می‌شکند (حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۸۳) بر این مبنا هویت، ثابت، دائمی و از پیش تعیین‌شده نیست. هویت^۴ را *گفتمان*‌ها ایجاد می‌کند و شکل‌گیری *گفتمان* مقدم بر شکل‌گیری هویت‌هایی است که درون *گفتمان* به فرد یا گروه داده می‌شود. لاکلا و موفه در نفی سوژه‌ی خودمختار با نیچه، فروید و هایدگر همراه‌اند (حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۹۲-۱۹۳) (Jurgensen & Phillips, 2002: 43). در نظریه لاکلا و موفه موقعیت سوژه‌ای^۵ از طریق روابط متمایز با موقعیت‌های سوژه‌های دیگر ساخته می‌شود (Smith, 1998: 64).

- در شرایطی که اصطلاح گفتمان، به‌عنوان نخستین واژه‌ی عنوان کتاب (گفتمان چپ در ایران) خودنمایی می‌کند در خواننده این توقع ایجاد می‌شود که با متنی مواجه شود که روش‌شناسی حاکم بر آن برآمده از مفهوم گفتمان باشد، حال تفاوتی ندارد که روش تحلیل گفتمان، ساخت‌گرا، نقش‌گرا یا همچون رویکرد میشل فوکو انتقادی باشد، خواننده‌ی این کتاب به اعتبار مواجهه با این عنوان توقع دارد با یک متن ترمینولوژیک گفتمانی مواجه شود. این کتاب جنبه‌ی روایی و گاه‌شماری پیدا کرده است و مجموعه‌ای از توالی گزارش‌گونه‌ی رویدادهاست؛ گزارش‌های وقایع سیاسی.

- وقتی نام گفتمان به میان می‌آید، مخاطب ناخودآگاه به یاد فوکو و چشم‌انداز انتقادی وی می‌افتد حال آنکه در بیشتر موارد نویسنده صرفاً ضبط‌کننده‌ی وقایع است گاهی دست به تفسیر می‌زند و به پارادایم انتقادی پای می‌گذارد حال آنکه انتظار از متن کتاب این است که با استقرار در پارادایم انتقادی موضع خود را نسبت به فکت‌های تاریخی مشخص کند.

- درواقع واژه‌ی گفتمان در این کتاب بدون در نظر گرفتن مبانی نظری آن به کار گرفته شده است. به هیچ‌یک از مؤلفه‌های پراهمیت گفتمان (گسست، واژگونی تاریخی، قدرت، دانش، شبکه‌ی قدرت - دانش، مقاومت، پروبلماتیزه شدن و غیره) به‌صورت تخصصی پرداخته نشده است و جنبه‌ی انتقادی تحلیل یک گفتمان نادیده انگاشته شده است. فقدان روش‌شناسی مشخص تحلیل گفتمان باعث شده وقتی خواننده متن را در دست می‌گیرد با قلم یک تاریخ‌نگار روبرو شود که دست به توصیف فکت‌های تاریخی زده و هر از چند گاهی تفسیری هم کنار توصیف آورده است، عدم حضور زبان ترمینولوژیک گفتمانی که برآمده از رویکرد انتقادی است یکی از معضلات مهم این متن است که در مواردی باعث شده اطلاعات دسته‌بندی‌شده‌ی مفید نویسنده در حد یک ماده‌ی خام باقی بماند.

- قدرت در کتاب گفتمان چپ در ایران فوکویی و گفتمانی نیست، بلکه مظهر سلطه است و سرکوبگر که دانشی تولید نمی‌کند تا ارتباطی با آن داشته باشد. چنان‌که خود احمدی طبقات اجتماعی در ایرانی را در یک تقابل دوتایی تعریف می‌کند، حاکم و محکوم؛ بخش بزرگ جامعه محکوم هستند، درحالی‌که شاه در رأس حاکمیت از قدرتی بی‌چون‌وچرا برخوردار است و امکان تعامل میان این دو طبقه، اندک است.

نقد روش‌شناختی کتاب *گفتمان چپ در ایران ... (زهرارجایی و دیگران)* ۱۲۵

(احمدی، ۱۳۹۷: ۲۷). برای پی بردن به اینکه تاریخ، تاریخ مردم است یا دید تا چه حد برآمده از شبکه‌ی قدرت مردمی است. آیا واقعاً از جنس مردم است یا از جنس حاکمان و تاریخ‌نگاری رسمی (اکبری، ۱۳۹۶: ۸۳).

- تحلیل گفتمانی لاکلا و موفه نظریه‌های گفتمانی را از حوزه‌ی فرهنگ و فلسفه، به جامعه و سیاست تسری می‌دهد و قدرت را عامل پدید آمدن جامعه و جهان اجتماعی می‌داند و شکل‌گیری هر هویت و جامعه‌ای محصول روابط قدرت است (حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۹۴-۱۹۵).

- چه از منظر فوکو به سوژه‌ی گفتمانی، در کتاب *گفتمان چپ* بنگریم چه از دیدگاه لاکلا و موفه درمی‌یابیم، سوژه‌های برساخته شده توسط تکنیک‌های قدرت *گفتمان چپ*، قادر به توضیح چگونگی تولید سوژه‌های *گفتمان چپ* نیستند و نویسنده در خصوص این‌که چگونه *گفتمان چپ* سوژه‌های خود را در مسیر تولید حقیقت قرار می‌دهد. توضیحی ندارد. بنابراین یکی از پرسش‌های اساسی و مغفول کتاب می‌تواند پرسش از چگونگی اعمال قدرت *گفتمان چپ* و فن‌های قدرت باشد اینکه مردم چگونه به نمایش قدرت *گفتمان چپ* می‌کنند؛ استراتژی جدید چگونه نیروهای مقاوم را تحت کنترل می‌گیرد؟ در *گفتمان چپ* چه تکنیک‌هایی منجر به شکل‌گیری دانش می‌شود و پیوند آن با قدرت چگونه است و برآیند نیروهای درون *گفتمان چپ* چیست؟ عملکرد تکنیک‌های قدرت *گفتمان چپ* چگونه است و بسیاری پرسش‌های دیگر... (ا. هاشمی، ۱۴۰۲).

- به صورتی جزئی‌تر بررسی *گفتمان چپ* می‌تواند مبتنی بر *گفتمان رادیکال دموکراسی لاکلا و موفه* باشد. این نظریه به‌عنوان استراتژی جدید *چپ* در برابر بحران‌های جامعه‌ی معاصر ارائه شده است (حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۲۰۴). در این نظریه پذیرش تکثر موقعیت‌ها و هویت‌ها مبنای اصلی *گفتمان رادیکال دموکراسی* است. رادیکال دموکراسی به خودمختاری حوزه‌های اجتماعی بر مبنای منطق هم‌ارزی برابرخواهی اعتقاد دارد.

- ما با واقعیت آن‌گونه که هست نمی‌توانیم به مصاف *گفتمان برویم* (آزموده و توفیق، ۱۴۰۲: ۱۶۷). رویدادها اتفاقاتی خارج از قدرت سوژه‌ها و بدون منطق تاریخی هستند که منبع نیروهای شکل‌دهنده‌ی شبکه‌ی قدرت - دانش هستند و *گفتمان‌های* مختلف را شکل می‌دهند (عبدالمحمدی، ۱۳۹۹: ۱۷). زیرا واقعیت آن‌گونه که هست

به‌خودی‌خود در دسترس نیست بلکه همواره در گفتمان تولید می‌شود اگرچه همواره شکافی پرنشدنی میان واقعیت و گفتمان باقی می‌ماند. بنابراین می‌توان پرسید رژیم حقیقتی که گفتمان چپ ایجاد کرده چگونه در حقیقت موجود نفوذ می‌کند گفتمان‌های متقابل و متناظر با گفتمان چپ کدام‌اند و غلبه‌ی هر کدام چه حقیقتی تولید می‌کند؟ در نقطه‌ی تلاقی گفتمان چپ و گفتمان‌های معاصر چه مفاهیمی شکل می‌گیرند؟ احمدی در کتاب گفتمان چپ در ایران رخدادهای مغفول و فراموش شده‌ی شکل‌دهنده‌ی نیروهای گفتمانی را کمتر موردتوجه قرار می‌دهد و به رویدادهای معروف و شناخته‌شده‌ی منابع تاریخ متعارف بسنده می‌کند. (قیام جنگل، مهاجرت به قفقاز، اعطای امتیاز به دول اروپایی و غیره).

- از آنجاکه بایگانی‌پژوهی یک بازوی قدرتمند تحلیل گفتمان است، علی‌رغم استفاده از اسناد تاریخی، اولویت این پژوهش بایگانی‌پژوهی و منابع دست‌اول نیستند و تمرکز بر قدرت سیاسی نهادینه‌شده است (ا. هاشمی، ۱۴۰۲). هرچند اسنادی نیز در این زمینه ارائه می‌کند اما اولویت پژوهش وی نیست.

- مبحث مغفول مانده‌ی دیگر در این کتاب بررسی چگونگی استخراج گزاره‌های گفتمانی است. اگر پرسش اصلی این باشد که گفتمان چپ و نظریه‌های حاصل از آن از چه زمانی و چگونه به یک نظام معنایی تبدیل شده است؛ اینکه گزاره‌ها و احکام هویت‌بخش گفتمان چگونه استخراج می‌شوند باید بررسی شود. احمدی علی‌رغم ارائه‌ی اسناد دست‌اول و بایگانی‌پژوهشی ناقص ضمنی، گزاره‌های گفتمانی را شفاف و به‌درستی و در جای خود مطرح نکرده و توضیح نمی‌دهد.

- یکی دیگر از ناگفته‌های کتاب بحث سوژه‌هاست به‌طوری‌که سوژه‌های معرفی‌شده در این کتاب از سطح سوژه‌ی سیاسی فراتر نرفته‌اند. زیرا سوژگی سیاسی^۶ عملکرد افراد به‌عنوان عاملان اجتماعی را توضیح می‌دهد. لاکلا می‌گوید از این جهت که گفتمان و ساختارها هیچ‌گاه تثبیت نمی‌شوند و همواره شاهد نوعی بحران و تزلزل در آن هستیم و به دلیل امکانی بودن و تصادفی بودن گفتمان‌ها و جوامعی که ایجاد می‌کنند؛ شاهد ظهور «سوژه‌ی سیاسی» هستیم. این زمانی است که یک گفتمان به دلیل تزلزل نمی‌تواند به عاملان اجتماعی هویت دهد (حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۹۳).

به نظر می‌رسد نگاه نویسنده به مفهوم گفتمان و تصور وی از آن در سطح لغوی بوده و اصلاً به عنوان یک ترم (اصطلاح تخصصی) آن را به کار نبرده است. لذا این مفهوم در زبان نگارنده در این کتاب صرفاً در سطح باقی مانده و خالی از بار انتقادی است.

۶. نتیجه‌گیری

تاریخ‌نگاری سیاسی - اجتماعی در ایران احتیاج به بازنگری دارد و با چالش‌های نظری بسیاری مواجه است و تأملات انتقادی شناخت‌شناسانه و روش‌شناسانه در قالب نقد و ارزیابی پایدار چندان جدی تلقی نشده است.

چه‌بسا بتوان کتاب *گفتمان چپ* را شرحی روایی و گزارش‌گونه از نقطه‌ی تلاقی جامعه و سیاست رسمی دانست. مباحثی با محوریت جامعه‌شناسی سیاسی که در آن نیروهای اجتماعی و اقتصادی خارج از کنترل سیاستمداران شرایط رقابت حزبی را شکل داده‌اند. اما نویسنده در بررسی نیروهای اجتماعی نیز چندان موفق نبوده است. یعنی علی‌رغم اهمیت بررسی نیروهای اجتماعی، اقتصادی به‌عنوان بستر فعالیت و شکل‌گیری احزاب، به چگونگی شکل‌گیری این نیروها و رویدادهای شکل‌دهنده‌ی نیروهای گفتمانی کمتر پرداخته شده است.

در کتاب *گفتمان اولیه چپ در ایران* هیچ اشاره‌ی روش‌شناختی دیده نمی‌شود. درواقع اشاره‌ی صریح به روش تاریخ‌نگاری نشده است. بنابراین یکی از چالش‌های مهم این کتاب تداخل، تراحم و حتی تناقض روش‌های مواجهه با اطلاعات به‌دست‌آمده است؛ به‌طوری‌که گاهی متن کتاب از جنس تاریخ‌سندی است گاهی تاریخ‌مدرن، در بخش‌هایی از کتاب با تاریخ‌نگاری اجتماعی روبه‌رو هستیم و گاهی با تاریخ سیاسی مواجه می‌شویم. درواقع عنوان و روش پژوهش با هم همخوانی ندارد، نه ارکان گفتمان (گزاره‌های گفتمانی، سوژه‌ها، نهادها، تکنولوژی، قدرت و دانش گفتمانی) و ترمینولوژی حاکم بر آن مدنظر نگارنده بوده و نه اتخاذ روش‌شناسی درخور برای آن.

وقتی گفته می‌شود که کتاب *گفتمان چپ در ایران* (دوره‌ی قاجار و پهلوی اول) فاقد چارچوب مفهومی یا نظری است به معنای ارائه‌ی یک مفهوم محوری یا یک نظریه‌ی خاص نیست بلکه فقط ابعاد نظری و مفهومی در حوزه‌ی موضوعات و نظریات است. از منظر شیوه‌ی نگارش تاریخ سیاسی با در نظر گرفتن چارچوب مفهومی، مفاهیمی همچون قدرت سیاسی، امر سیاسی، تشکیلات حکومت، مشروعیت، نیروهای پشتیبان حکومت،

مردم، گروه‌های درگیر قدرت و غیره می‌بایست به صورت مبسوط و جامع در دو حوزه‌ی سیاست و تاریخ مطرح شود. در کتاب گفتمان اولیه چپ در ایران نه به صورت ملموس و نه حتی غیرمستقیم بسیاری از مفاهیم به‌ویژه مفاهیم مرتبط با مردم و ساختار اجتماعی طرح نشده‌اند و نویسنده تنها به اشاراتی گذرا بسنده کرده است. در نظر گرفتن موضوعات محوری در جامعه و محیط از دیگر مباحث مهم یک پژوهش تاریخی سیاسی است که این کتاب تا حدودی در ارائه‌ی موضوع محوری موفق بوده است اما تعریف مفاهیم ضروری تاریخ سیاسی حول موضوع محوری از نظر دورمانده است. جزئی‌سازی امور در راستای شناخت معنای مفاهیم سیاست در تاریخ راهگشاست. باید در نظر داشت که موضوعات جدید و جزئی به حوزه‌ی سیاسی در حال اضافه شدن است و این موضوعات باید به صورت پیوسته و همواره مدنظر قرار گیرند. در نقد کتاب گفتمان چپ در ایران می‌توان گفت با اثری مواجهیم که در گفتمان رسمی تاریخ محصور شده و به همین علت از تحلیل گفتمان چپ باز مانده است. عناوین فصول و دلایل چینش آن تابع روابط علی و تقدم و تأخر تاریخی است. اساس و شالوده‌ی وقایع و رویدادهای مردمی، حکام، شاهان و در نهایت نخبگان جامعه‌اند و همه‌ی رویدادها از دریچه‌ی سیاست رسمی بررسی می‌شوند. بنای نوشتن تاریخ اجتماعی و حتی تاریخ سیاسی جدید، فعالیت انتقادی است و در چنین رویکردی سلسله مراتب اجتماعی، ارزش‌گذاری‌های آن و گفتمان برآمده از آن، تاریخ رسمی را واژگون می‌کند و تنها بازتاب ایدئولوژی و صورت‌بندی اجتماعی مبتنی بر نابرابری و سلطه نیست. بنابراین تاریخ‌نگاری‌ای که مناسبات برساننده‌ی گفتمان را در نظر نداشته باشد غیرانتقادی است. برای درهم شکستن قوانین حاکم بر تاریخ‌نگاری رسمی و عبور از آن باید دیدگاه انتقادی داشت و به نظر می‌رسد امروز بیش از هر زمان دیگری نیازمند بازنگری در نگارش چنین منابعی هستیم.

کتاب گفتمان چپ در ایران (دوره‌ی قاجار و پهلوی اول) علی‌رغم گام نهادن در مسیر ایجاد بنیان‌های نظری پیرامون اندیشه‌ی چپ در ایران واژه‌ی گفتمان را بدون در نظر گرفتن مبانی نظری آن به‌کاربرده است و علی‌رغم قرارگیری در بازه‌ی زمانی تاریخ‌نگاری مدرن ایران معاصر نتوانسته است خود را از حصار آنچه تاریخ‌نگاری رسمی و متعارف خوانده می‌شود؛ برهاند و در زنجیره‌ای از روابط علی و پیرو منطقی معین به شرح وقایع با یک تقدم و تأخر تاریخی می‌پردازد.

نویسنده از شرح وقایع براساس تقدم و تأخر تاریخی به چینش مواد براساس یک موضوع محوری که بینش سیاسی در تاریخ را فهم کرده باشد، حرکت کرده است. در این کتاب از عنوان گرفته تا ارائه‌ی اسناد و مدارک دست‌اول و شرح فعالیت‌های حزبی تلاش شده است تا یک جریان سیاسی - اجتماعی به صورت تخصصی مورد بررسی قرار بگیرد و زمینه‌ی نظریه‌پردازی و تحلیل انتقادی پیرامون گفتمان چپ در ایران فراهم شود.

اما با وجود موفقیت‌های به دست آمده در ایجاد شرایط امکان نظریه‌پردازی جدید از این مرحله عبور نکرده است. زیرا مؤلف در تحلیل گفتمان در گام نخست متون را تحلیل می‌کند تا با خوانشی نقادانه کثرت عوامل مؤثر بر رویدادها را جهت یافتن نقطه‌ی عزیمت گفتمان آشکار سازد. احمدی در گفتمان چپ در ایران علی‌رغم استفاده از برخی اسناد تاریخی، به گزاره‌ها و احکام هویت‌بخش گفتمانی و چگونگی استخراج آن نمی‌پردازد. تکنولوژی، سوژه و نهاد از دیگر مباحث کلیدی مطالعه‌ی گفتمان است که در این کتاب به حاشیه رانده شده است.

این کتاب همچنین به مثابه‌ی یک ماده‌ی خام برای پژوهش‌های آتی می‌تواند مورد استفاده‌ی جامعه‌ی پژوهشگران با رویکردهای متفاوت باشد. با توجه به روش‌های متنوع مطالعات گفتمانی توقع می‌رفت نویسنده یافته‌های دسته‌بندی‌شده‌ی خود را بر پایه‌ی یا الگویی از پیش تعیین شده ارائه دهد و یا دست به خلق یک ساختار گفتمانی جدید بزند. این کتاب به لحاظ ثبت رویداد تاریخی و تاریخ‌نگاری واجد ارزش است هرچند بسیاری از اطلاعات در حد دسته‌بندی باقی مانده‌اند و حتی تفسیر نشده‌اند. مهم‌ترین وجه ارزشمند این کتاب شکل مناسب دسته‌بندی اطلاعات در آن است.

در پایان، این که به اعتبار تشتت روش‌های تاریخ‌نگاری، و فقدان رویکرد انتقادی و تحلیل گفتمانی بهتر بود عنوان کتاب «تاریخ گفتمان چپ» می‌بود تا حضور گاه و بیگاه روش‌های تاریخی در متن کتاب را توجیه کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. «مفهوم تاریخ به مثابه روایت بیان این اندیشه است که آثار تاریخی در بازنمایی منسجم و منطقی رویدادها و تحولات پیاپی عموماً شکل روایی به خود می‌گیرند ... روایت‌های قدرتمند تاریخی خواننده را دقیقاً به نتیجه‌ای که مؤلف در نظر دارد، می‌رسانند ... روایت‌ها تنها گزیده‌ای از رویدادها را منعکس می‌کنند. بنابراین در متون تاریخی حقیقت تحدید می‌شود» (سوتر مایستر، ۱۳۸۷: ۴ - ۷).

۲. «فرق است بین رویه‌ای که در آن دولت و حکومت به مثابه عنصری درون تاریخ خوانده شود با رویه‌ای که دولت را کارگزار تاریخ بخواند. رویکرد اول بر فضا و اتمسفر تاریخی و چگونگی تلاقی نیروها تمرکز خواهد کرد و سرنوشت دولت را درون این تلاقی بررسی می‌کند و رویکرد دوم بر دولت، نیت‌های کارگزاران، تاریخی که دولت‌ها نوشته‌اند و ... تمرکز خواهد داشت.

تاریخ اول تاریخی چندوجهی خواهد بود که از تقدم علی دادن به کارگزاران تاریخی سرباز می‌زند و نیت‌های عاملان و سوژه‌ها را چندان واقعی نمی‌نهد؛ در عوض بر عناصر گفتمان‌ها در نسبت با وضعیت عینی و چگونگی برساختن ابژه‌ها و سوژه‌ها و حقیقت‌ها تمرکز خواهد کرد و تاریخ‌نگاری و فهم تاریخی مبنی بر دولت محکوم خواهد بود به کارگزاری چون دولت - شاه تقدیمی علی اعطا کرده و سایر روابط نیروها را در حاشیه‌ی این نیروهای استعلایی قرائت کند» (حیدری، ۱۳۹۵: ۳۱۴ - ۳۱۵).

۳. هژمونی: منطقی سیاسی است که به ایجاد اجتماع و عقل سلیم (Common Sense) جدید منجر می‌شود و لاکلا پروژه‌های سیاسی برای تثبیت گفتمان‌های محدود و معین را اعمال هژمونیک می‌نامد (حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۹۴) (Howarth & Et al, 2000: 15).

۴. هویت (Identity) هویت‌ها همچون نشانه‌های زبانی در تمایز با «غیر» شکل می‌گیرند بنابراین نسبی و ارتباطی‌اند و هیچ‌گاه کاملاً تثبیت نمی‌شوند (حسینی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۹۲) به نقل از (Jurgensen & Philips, 2002).

۵. موقعیت سوژگی (subject positions)

۶. سوژگی سیاسی (Political Subjectivity)

کتاب‌نامه

احمدی، محمدعلی (۱۳۹۷). گفتمان چپ در ایران دوره‌ی قاجار و پهلوی اول، تهران: ققنوس
آزموده، محسن و توفیق، ابراهیم (۱۴۰۲). در شرایط تقریر اکنونیت ما (تاریخ‌نگاری ایرانی از منظری جامعه‌شناختی)، مردمنامه، ص ۱۶۲ - ۱۷۴.

اکبری، نیما (۱۳۹۶). جنبه‌های سیاسی اجتماعی و فرهنگی تاریخ مردم ایران؛ بررسی و نقد کتاب تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران، فصلنامه‌ی نقد کتاب، علوم اجتماعی، سال چهارم، ش ۱۳.

بهروز، مازیار (۱۳۹۳). شورشیان آرمانخواه (ناکامی چپ در ایران)، تهران: ققنوس.

بهروز، مازیار (۱۳۹۴). تأملاتی پیرامون تاریخ شورشیان آرمانخواه در ایران، (مجموعه مقالات و مصاحبه ها)، تهران: اختران.

تاجداری، علیرضا و سرایی، حسن (۱۳۸۹). گفتمان چپ اولیه در ایران؛ اندیشه‌های جهانی در بستر ایرانی، جامعه پژوهی فرهنگی: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۱، ش ۲، صص ۲۳-۷.

نقد روش‌شناختی کتاب *گفتمان چپ در ایران ... (زهرارجایی و دیگران)* ۱۳۱

حسینی فر، عبدالرحمن (۱۳۹۳). *درآمدی روشی بر چگونگی بررسی امر سیاسی در منابع تاریخی ایران*، جستارهای تاریخی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال پنجم، ش ۱، ص ۶۵ - ۸۹.
حسینی فر، عبدالرحمن (۱۳۹۶ الف). *تاریخ سیاسی جدید به مثابه روش*، پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۶، ش ۲، ص ۵۱ - ۷۱.

حسینی فر، عبدالرحمن (۱۳۹۶ ب). *واکاوی تعارف تاریخ سیاسی و ارائه‌ی چارچوب مفهومی و نظری درباره‌ی پژوهش تاریخ سیاسی*، نشریه جستارهای تاریخی، سال ۸، ش ۲ (ب)، ص ۲۲۳ - ۲۴۴.
حسینی‌زاده، محمدعلی (۱۳۸۳). *نظریه گفتمان و تحلیل سیاسی*، نشریه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم (ع)، ش ۲۸، ص ۱۸۱ - ۲۱۲.

حیدری، آرش (۱۳۹۵). *تبارشناسی استبداد ایرانی؛ از ابتدای عصر ناصری تا برآمدن رضاشاه*، رساله‌ی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده علوم اجتماعی.
خسروپناه، محمدحسین (۱۳۹۸). *بازتاب‌ها و ارزیابی‌های یک شکست*، نشریه گفتگو، ش ۸۳، صص ۵۶-۳۳.

ذبیح، سپهر (۱۳۶۴). *تاریخ جنبش کمونیستی در ایران*، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی.

رز، ژیلیان (۱۳۹۴). *روش و روش‌شناسی تحلیل تصویر*، ترجمه سید جمال‌الدین اکبرزاده جهرمی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات مرکز پژوهش و سنجش افکار صدا و سیما.

رحمانی، تورج (۱۳۹۳). *درآمدی بر تعامل تاریخ و سیاست؛ به سوی دانشی بینارشته‌ای*، فصلنامه‌ی مطالعات میان رشته‌ای در علوم انسانی، دوره‌ی ششم، ش ۳، ص ۵۳ - ۵۷.

رضوی، سید ابوالفضل و رهنما (حسن‌وند)، شهرام (۱۳۹۶). *چیستی، خاستگاه و برآمدن تاریخ اجتماعی*، تاریخ اسلام، ش ۶۹، ص ۵۹ - ۸۴.

سوتر مایستر، پل (۱۳۸۷). *تاریخ به مثابه روایت*، ترجمه حبیب‌الله اسماعیلی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش ۲۴، ص ۴ - ۷.

صادقی، سید شمس‌الدین و محمدی، سامان، (۱۳۹۴). *جریان چپ دیالکتیک روشنفکری و انقلاب اسلامی ایران*، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، سال ۴، ش ۱۵، صص ۱۶۷ - ۱۴۷.

عبدالمحمدی، محمدعلی (۱۳۹۹). *تبارشناسی گفتمان هنر ملی به مثابه شکلی از قدرت-دانش در فرهنگ بصری معاصر (۱۳۵۰-۱۳۱۰)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی، گروه پژوهش هنر.

کرمانی، محسن و دلاوری، ابوالفضل (۱۳۹۵). *از ایدئولوژی تا گفتمان؛ سوژه، قدرت و حقیقت*، فصلنامه علوم اجتماعی، سال ۲۶، ش ۷۴.

۱۳۲ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۵، شماره ۱، بهار ۱۴۰۴

موسی‌پور، ابراهیم (۱۳۸۶). تاریخ اجتماعی رویکردی نوین به مطالعات تاریخی، تاریخ و تمدن اسلامی، سال ۳، ش ۶، ص ۱۴۱ - ۱۵۵.

ناطق، فرجاد و توفیق، ابراهیم (۱۳۹۲). تبارشناسی روشنفکری در تاریخ مشروطه‌ی ایران سال‌های ۱۲۸۵ - ۱۳۰۵، مجله‌ی مطالعات اجتماعی ایران، دوره‌ی ۷، ش ۴، ص ۱۶۰ - ۱۸۶.

هاشمی، ایمان (۱۴۰۲). مصاحبه درباره‌ی گفتمان چپ، اسفندماه ۱۴۰۲.

Howarth, D. Noarval, A and Stavarakakis, G (2000), Discours theory and political analysis (Manchester university prss, P: 15).

Jurgensen, M and Philips (2002), Discourse analysis (London: sage publications).

Gramsci, Assessment of leading Political Philosophers (2002) Routledge

Nead, Lynda (1988), Myths of Sexua lity: Representations of women in Victorian Britania, Oxford: Basil Blacksell.

Pedersen, Susan, what is political history now? In David Cannadine (od), what is History Now? (Basingstoke, 2002) p 36-56.

Routledge.,Smith, Anna Marie (1998), Laclau and Mouffe